

GHEORGHE IORGA este numele de publicist al lui GHIORGHI C. IORGA, născut la 18 aprilie 1954, în satul Nănești, comuna Parincea, jud. Bacău.

Traducător, publicist, critic și istoric literar. Licențiat al Universității București (Facultatea de Litere, 1978), doctor în filologie (Universitatea Al.I. Cuza, Iași, 2009), *magna cum laudae*, cu lucrarea *Omar Khayyam și «complexele» mitului european*.

În anii 1977 și 1978, a studiat limba și literatura persană la Universitatea Teheran, Iran (Facultatea de Litere), în urma câștigării, prin concurs, a unei burse de studii. Profesor de limba și literatura română. Locuiește la Bacău.

Ediții îngrijite (studiu introductiv, selecție, biobibliografie): *O antologie a fabulei românești*, 2003 (două volume); *O antologie a elegiei românești*, 2004; *Mărturisiri – Bacău, o identitate europeană* (în colab. cu Nicoleta Bichescu și Ioan Viorel Cojan), 2007.

A publicat peste 150 de articole, studii, eseuri cu o tematică diversă: limba română, literatura română, literatură generală și comparată, multiculturalism, poetică, retorică, stilistică, estetică, filozofie, ezoterism, studii culturale etc.

Este semnatarul unui important număr de prefețe, postfețe și referințe critice la diverse apariții editoriale (poezie, proză, eseu etc.). Prezențe în câteva dicționare și enciclopedii.

Membru al mai multor uniuni de creație și asociații culturale. Membru al Uniunii Scriitorilor din România.

GHEORGHE IORGA

Fernando Pessoa

Textul vieții, imaginarul alterității

(douăsprezece introduceri la o biobibliografie politropică)

Limes

2021

13. Antonio Tabucchi, *La nostalgie, l'automobile et l'infini. Lectures de Pessoa*, Seuil, 2013.
14. Manuel Dos Santos Jorge, *Fernando Pessoa, être pluriel. Les hétéronymes*, L'Harmattan, 2015.
15. Robert Bréchon, *Pessoa, le poète intranquille*, Paris, Éditions Aden, 2008.
16. Robert Bréchon, *L'innombrable. Un tombeau pour Fernando Pessoa*, Paris, Christian Bourgois éditeur, 2001.
17. Robert Bréchon, *Étrange Étranger*, 1996.
18. Robert Bréchon, „Fernando Pessoa et ses hétéronymes”, în *Pessoa (Fernando)*, „Cancioneiro”, Paris, Christian Bourgois éditeur, 1988.
19. Eduardo Prado Coelho, „Fernando Pessoa ou le voyage à rebours”, în *Pessoa (Fernando)*, „Cancioneiro”, Paris, Christian Bourgois éditeur, 1988.
20. Richard Zenith, „Introduction”, în *Pessoa (Fernando)*, *Le livre de l'Intranquillité*, Paris, Christian Bourgois, 1999.
21. Yvette Centeno, *Fernando Pessoa e a filosofia hermetica*, Lisboa, Presença, 1985.
22. Richard Zenith, *Fernando Pessoa. Escritos autobiográficos, automáticos et de reflexão personal*, Lisboa, Assírio e Alvim, 2003.
23. Teresa Rita Lopes, *Pessoa por conhecer*, Lisboa, Estampa, 1990.
24. Octavio Paz – *Antologia*, selecție, traducere și cuvânt-înainte („El desconocido de si mismo”), Autonomous National University of Mexico, 1962.
25. Edouardo Lourenço, *Pessoa revisitado*, 1973.
26. Edouardo Lourenço, *Pessoa, Étranger Absolu*, 1990.
27. Inês Oseki-Dépré (coord.), *Le spleen du poète. Autour de Fernando Pessoa*, Paris, 1997.

CUPRINS

Lecția insinuantă a unui liberalism imaginar	9
Un <i>bing bang</i> cerebral.....	14
Diversitate și fragmentarism sau <i>ficțiunile interludiului</i>	18
<i>Celălalt</i> Pessoa.....	21
8 martie 1914/ <i>Dulapul</i> lui Pessoa. O poetică a multiplicității și a contradicției	40
<i>Subiectul</i> Pessoa.....	55
<i>Saudade</i> , spleen, heteronimie	63
Neînchipuita ispravă a unui ajutor <i>de contabil în orașul</i> <i>Lisabona</i>	68
Tirania travestită a heteronimilor și <i>refugiul englez</i>	76
Metafizică și poezie. Fernando Pessoa și Wallace Stevens (studiu de caz).....	90
Avatarurile experienței poetice și heterografia numelor	105
Fernando Pessoa fără heteronimi.....	121
Bibliografie consultativă.....	127

Lecția insinuantă a unui liberalism imaginar

Dacă Luís de Camões (1524-1580) este, se știe, clasicul, marele scriitor epic al Portugaliei, echivalentul lui Cervantes pentru spanioli și al lui Dante pentru italieni – cel care a relatat extraordinarele aventuri ale unor mari navigatori, în epopeea „Lusiada” („Os Lusíadas”), 1572, navigatori care, ca Vasco da Gama, au făcut gloria acestei țări mici, iar din locuitorii ei, un mare popor, scriitorul de suflet al portughezilor rămâne Fernando António Nogueira Pessoa.

Când primul, Camões, tronează pe pedestalul său, în vârful unei coloane hieratice dominând piața ce-i poartă numele, al doilea, *SuperCamões*, cum s-a autoproclamat, stă liniștit, așezat câțiva metri mai departe, la terasa unei cafenele din strada Garrett. Atât de liniștit și de firesc, încât suntem gata să credem că e pregătit să ne vorbească și să ia un aperitiv în compania noastră.

Fernando Pessoa, a cărui operă a fost ignorată în timpul vieții de marele public, a trăit, cu excepția câtorva ani petrecuți în Africa de Sud, doar la Lisabona: „O, Lisabona, vatra mea!” („Cartea neliniștirii”). Iar când unul dintre

prietenii săi, poetul Luís de Montalvor, se indigna că nu i se recunoștea imensa valoare literară, Pessoa îl liniștea, consolându-se, poate, și pe sine: „Lasă-i în pace, căci, când voi muri, vor avea lăzi pline!” Într-adevăr, la moartea sa, la 30 noiembrie 1935, ora 20.30 (se născuse la 13 iunie 1888, de ziua Sfântului Anton, patronul Portugaliei, la ora 15.20, într-un apartament din Piața São Carlos, în fața Operei din Lisabona), Pessoa a lăsat moștenire posterității un cuțar imens conținând mii de manuscrise pe care, în afara lui, nu le citise nimeni.

Opera lui Pessoa, de o diversitate literară greu de explicat dacă ne gândim că a trăit doar 47 de ani, face corp comun cu Lisabona și cu un cartier, intrat deja în mitologie, Baixa, ale cărui nume de străzi nu s-au schimbat de pe vremea când Pessoa trăia. Ducând o existență puțin exaltantă a unui modest funcționar, viața sa a fost în întregime imaginară și rari sunt cei care, atingându-l, și-au putut imagina că sunt în contact nu numai cu cel mai mare scriitor de limba portugheză din toate timpurile, ci și cu unul dintre marile genii literare ale lumii.

Fantoma lui bântuie Lisabona și n-ar trebui să te miri prea mult, dacă, plimbându-te prin marea și legendara metropolă, te-ai trezi cu el lângă tine ieșind dintr-o străduță ori din vreun colțișor de stradă, dintr-o cafenea...

În portugheză, *pessoa* înseamnă „persoană” sau „cineva”. Nu e deloc de mirare că scriitorul, folosind numeroși heteronimi (s-au numărat până în prezent 72 activi!), identități virtuale, s-a străduit să arate că nu era unu, ci mai mulți. Mai mult decât Rimbaud cu faimoasa propoziție „je est un autre”, Pessoa și-a „transferat” asumându-și, până la punctul de a se confunda cu ei, personalitatea mai multor scriitori imaginari, dintre care, cei

mai importanți sunt Alberto Caeiro, Ricardo Reis, Álvaro de Campos, Bernardo Soares – un semiheteronim –, foarte diferiți unii față de alții prin pedigreeul, istoria, stilul, modul de gândire, comportamentul, limbajul și preocupările lor.

Jocul heteronimilor ce nu e, de altfel, unu, reflectă perfect această multiplicitate de indivizi ce se află în fiecare dintre noi și care, după circumstanțe sau umori, vor găsi să se exprime sau nu. Ne vine să spunem: Fericțiți, nu-i așa?, imbecilii cu personalități monolitice care scapă acestui cusur sau acestei tentații!

În ceea ce-l privește pe scriitorul portughez, el și-a petrecut viața explorând aceste *euri și personalități* multiple ce se oferă fiecăruia dintre noi. Incapabil să alegem și să spunem cine a fost adevăratul Pessoa, e cu atât mai bine că a fost necesar ca literatura lumii să-l aibă pe unul ca el.

Am mai spus-o, Pessoa a murit necunoscut sau aproape necunoscut, lăsându-le admiratorilor grija de a face ordine în haosul manuscriselor din legendarul cuțar. Ceea ce contează, înainte de toate, e lecția pe care i-a lăsat-o fiecărui artist în devenire sau consacrat, oricărui om care s-ar dori demn de acest nume. Spre deosebire de Henry Miller, care preconiza să-și facă din viață o operă, Pessoa și-a sacrificat viața pentru operă. Nu un sacrificiu, ci mai mult. „Noi avem toți două vieți, cea adevărată, cea pe care o visam copii; cea falsă, cea pe care o trăim în fiecare zi și ne va duce în sicriu. Noi avem toți două vieți.”

Iar dacă durerea și tristețea acestei „false” vieți transpar uneori în operă, asta poate fi și efectul „saudade” („nostalgie”, „dor” etc.), căruia niciun portughez adevărat nu-i scapă. O mărturisește o frumoasă, teribilă poveste spusă de singura „logodnică” pe care a avut-o Pessoa, Ophélia de Queiroz: „Fernando era foarte superstițios, mai ales când era vorba despre niște câini care plângeau. Spunea că, atunci

când se întorcea acasă, câinii plângeau la trecerea lui și că asta însemna că ceva din el îi făcea să plângă.”

Dincolo de fascinația exercitată de Pessoa asupra oricărui cititor dotat cu mai multă sau mai puțină sensibilitate, dacă există o lecție de reținut de către îndrăgostiții de libertate mai ales, aceasta e capacitatea de a-și ridica visurile la o asemenea înălțime, încât sordida realitate cotidiană nu-i decât, la rândul ei, un vis urât.

Când Georges Bernanos visează la o societate întemeiată pe un ideal creștin cum n-a mai fost decât în imaginarul lui cumplit și în proza sa torențială, el răspunde, în fond, exigenței de a da ideilor noastre o formă mai reală decât realitatea. Fernando Pessoa nu scria altfel, gândind cu *mintea* lui Bernardo Soares, ajutorul de contabil și autorul „Cărții neliniștirii”: „Să creez în mine un stat cu politica lui, cu partide și revoluții, să fiu eu toate acestea, să fiu eu Dumnezeu în panteismul regal al acestui popor – eu, esență și acțiune ale acelor trupuri, ale sufletelor lor, ale colbului pe care-l calcă pașii lor și ale tuturor gesturilor pe care ei le fac. Să fiu totul și toate, să fiu ei, dar și ne-ei. Vai de capul meu! Iată încă unul dintre acele visuri pe care nu ajung să le realizez. De l-aș realiza, poate că aș muri, nu știu de ce, însă după așa ceva nu s-ar mai putea trăi, atât de mare e sacrilegiul comis împotriva lui Dumnezeu, atât de mare este uzurparea pe care o reprezintă puterea divină de a fi totul.

Ce mi-ar plăcea să pot crea un iezuitism al senzațiilor!

Există metafore mai reale decât oamenii care merg pe stradă. Există anumite imagini în ungherele unor cărți care trăiesc cu mai multă claritate decât mulți bărbați sau femei. Există fraze literare cu o individualitate absolut umană. În anumite pasaje și paragrafe pe care le scriu, există trăsături care mă îngheață de spaimă, atât de net îmi apar ca niște

ființe umane, atât de clar se detașează ele pe zidurile odăii mele, noaptea, pe întuneric [...] Am scris fraze ale căror sunete, citite cu voce tare sau în gând – căci e imposibil să ștergi urma sunetului –, au exact aspectul unor lucruri care au câștigat exterioritatea absolută și suflet de sine stătător” (ed. rom. cit. în bibl., 2009).

Și nimeni nu va putea vreodată să împiedice pe cel care se crede ori se imaginează liber de a nu fi liber: „Eu nu mă supun statului, nici oamenilor, rezist inert. Statul nu poate să mă reclame decât pentru o acțiune oarecare. Din moment ce eu nu acționez, el nu poate obține nimic de la mine. Astăzi, nu se maiucid oameni, iar el poate cel mult să-mi provoace necazuri; și asta se întâmplă, va trebui să-mi blindez spiritul și mai mult și să trăiesc mai departe, mai înainte în visurile mele.” Bazele unui manifest pentru un liberalism imaginar?

Un *bing bang* cerebral

În „Cartea neliniștirii” a lui Bernardo Soares, un semiheteronim al lui Pessoa, îi recunoști, fie și de departe, pe Henri Frédéric Amiel (1821-1881), cel din imensul său jurnal intim (174 de caiete însumând 16.900 de pagini și acoperind epoca 1838-1881), și pe Giacomo Leopardi (1798-1838).

În cea mai cunoscută fotografie a lui Pessoa, reprodusă în interiorul ediției românești a poeziei ortonime (1911-1935) – „Vecin cu viața” (ed. rom. cit. în bibl., 2017) – ,simptomatică și reprezentativă, unde *citim*, subliminal, ce a fost acest om, îl vedem pe marele poet în picioare și în mișcare, măsurând cu pași grăbiți străzile denivelate ale Lisabonei, vedem gestul precis al mâinii drepte ca și când ar indica, poate, calea de urmat. În mâna stângă ține, pare-se, o *hârtie* importantă. Pare hotărât și neliniștit în același timp, gândindu-se la *ceva*, poate meditând, cu privirea vagă absentă... Pardesiul îi acoperă costumul cu care e îmbrăcat, dar i se vede puțin cămașa albă și papionul. Pălăria, ochelarii și mustața fac parte din *peisajul* chipului, nu ni-l putem imagina altfel. Ai crede că s-a îmbrăcat pentru marea

revoluție socială (o utopie a lui) știind cu siguranță că îmbrățișările cu muzele nu mai sunt de sezon și că lirismul e o problemă clasată...

După ce mai toată viața l-a tras pe diavol de coadă, cum, inspirat, a afirmat cineva, Pessoa se odihnește astăzi în Mănăstirea „Jeronimos” (a ieronimilor), cel mai prestigios locaș de cult al Lisabonei, intrat, din 1983, în patrimoniul mondial UNESCO, a cărui construcție s-a încheiat în 1502, între, poate deloc întâmplător, Camões și Vasco da Gama. Cel născut în Lisabona spunea despre acest oraș pe care îl iubea ca pe o mamă, idealizându-l: „Eu sunt periferiile unui oraș ce nu există, comentariul prolix al unei cărți pe care nimeni n-a scris-o niciodată.”

„Oeuvres poétiques complètes”, excelenta ediție „Pléiade” („Bibliothèque de la Pléiade”), apărută în 2001, la Gallimard, acoperă totalitatea operelor poetice ale lui Pessoa, fie că este vorba despre textele heteronime sau de cele ortonime, mai ales „Cancionero”, imprimat de filonul imemorial al fadoului și regrupând poeme din vârste diferite: poeme aparținând primei etape a *senzaționismului* (*paulismul*), senzaționiste și intersecționiste – mișcări literare lansate de Pessoa, dintre care, ultima, *intersecționismul*, se inspiră din cubismul ce tocmai se naște, foarte emoționantul poem „O seară la Lima”, despre copilărie și dureroasele sale amintiri confuze; poeziile mai puțin cunoscute, cele ezoterice și metafizice, ale unui simpatizant critic al teozofiei.

Acest corpus de texte poetice nu constituie decât o parte a operei lui Pessoa, imensă și diversă (teatru, eseu, publicistică, proză etc.). Desigur, ne lipsește încă timpul de a o parcurge (!) și distanța critică pentru a aprecia o operă prolixă și multiplă. Robert Bréchon, autorul unei excelente

biografii a lui Pessoa („Étrange Étranger”, 1996) și prefațator al ediției „Pléiade” ne avertizează: „Monumentul la care am vrea acum să conducă vizita e virtual; nicio ediție nu va putea vreodată să-l reproducă, nici măcar asta.” Două motive îl determină pe Robert Bréchon să fie atât de sceptic. Primul ține de neglijența unui om care, lipsit, în aparență, toată viața de grija posterității, avea obiceiul să-și arunce de-a valma toate manuscrisele într-un cufăr. Al doilea e mai profund și mai puțin anecdotic. Ține de o practică pe care Pessoa a inventat-o și a urmat-o din prima copilărie până la moarte: practica heteronimilor, acești *alias* ai autorului dotați cu o viață, cu un caracter, cu un stil propriu...

Heteronimia rămâne marea temă identitară atât a vieții, cât și a operei lui Pessoa, fiind, în egală măsură, misterul lor greu de pătruns și de înțeles. Dacă sunt pur și simplu fictivi, heteronimii sunt indivizi cu drepturi depline: ipostaze, dacă vreți, ale unei conștiințe creatoare, dar beneficiari ai unei autonomii comparabile cu aceea a persoanelor reale. Departe de a fi într-un raport de subordonare față de Pessoa însuși, Álvaro de Campos, Ricardo Reis se întrețin cu creatorul lor de la egal la egal (un heteronim poate critica o operă a *creatorului* său, tot așa cum un heteronim se poate exprima la adresa altui heteronim), când nu se pun, în felul lui Alberto Caero, în postura de maestru al tuturor.

Trebuie să distingem pseudonimia, pe care o exersa Kierkegaard, de heteronimie. În prima, scriitorul rămâne fundamental el însuși, avatarurile nepunând niciodată în discuție unitatea și unicitatea instanței gânditoare. Nu la fel se întâmplă în heteronimie, unde scriitorul devine în mod radical altul/alții. Este ceea ce Robert Bréchon numește un „nomadism interior”, iar Pessoa, un „teatru în oameni vii”, un gen de dramatizare cu avataruri (heteronimi). Fără îndoială că sintagma „drama em gente” (în portugheză) stă la

originea neologismului „poetodramă”, pe care i-l datorăm unuia dintre criticii săi, José Augusto Seabra. Dacă îl credem pe Fernando Pessoa, heteronimii ar fi „țâșnit” la 8 martie 1914: veritabil *bing bang* cerebral ce decide asupra operei și la care, în 1935, se referă într-o scrisoare trimisă prietenului său Adolfo Casais Monteiro (într-un fel, echivalentul portughez al „Scrisorii vizionarului” a lui Rimbaud – „Lettre du Voyant” – din 15 mai 1871, trimise lui Paul Demeny, teribilă lovitură de trăsnet, ce va schimba din temelii soarta poeziei universale); 8 martie 1914 trece drept „ziua triumfală” a vieții sale.

„8 martie 1914 nu este oare data cea mai grozavă a literaturii moderne?”, se întreba extrem de serios George Steiner. Fără egal în istoria literaturii și a gândirii, experiența heteronimică nu poate admite vreo explicație definitivă ori infailibilă, nici nu poate reduce misterul. Care e miza? Pentru Robert Bréchon, „e mai întâi o strategie existențială ce îi va permite unei conștiințe chircite într-un eu contingent, unic, limitat, determinat de a se desfășura liber în spațiul imaginarului”. Heteronimia este drama, psihologică și poetică în egală măsură, a unei vieți: viața unui simplu funcționar de birou, a cărui facultate creatoare se străduiește chinuitor să găsească un derivativ în cadrele tradiționale ale vieții reale ca și ale artei. Dacă reflectă în opera lui neliniștile metafizice ale unei epoci (problema lui Dumnezeu, cea a identității etc.), afirmă și ireductibila singularitate a dorinței sale: nu numai să simtă totul, cum spune, după Rimbaud („Vreau să simt totul în toate modurile”), nici măcar să cunoască totul după modelul lui Faust (ca Borges, Pessoa a citit tot), croindu-și drumuri în multe domenii ale cunoașterii și științei, ci, nici mai mult, nici mai puțin, *să fie totul*.

Diversitate și fragmentarism sau *ficțiunile interludiului*

Dacă figura sa domină cu autoritate poezia portugheză modernă, și-a petrecut întreaga viață sub mască, nepublicând, sub numele său, decât o carte subțire, „Mensagem” („Mesaj”), în 1934, disimulându-se sub *136 autores fictícios* (Fernando Pessoa, „Eu sou uma antologia”, Lisboa, 2013), deși 72 (?) au fost mai activi, dintre care, principalii heteronimi sunt Alberto Caeiro, Álvaro de Campos și Ricardo Reis, făpturi personalizând diferite forme de a simți, și cărora le-a atribuit o biografie, o operă, un portret fizic și un stil diferite, fiecare corespunzând unui ciclu de atitudini aproape experimentale. Trăind în Africa de Sud (tatăl său a murit în 1893, iar Pessoa a plecat la Durban în 1896 împreună cu mama sa, recăsătorită; nu va reveni la Lisabona, după o scurtă ședere în 1901-1902, decât în 1905), a frecventat Universitatea din Cape Town și a ajuns la o perfectă cunoaștere a limbii engleze. Lectura filozofilor germani, mai ales Schopenhauer și Nietzsche, și a simboliștilor francezi va lăsa urme în opera sa. Nu avea nici 16 ani când compune „Marino”, operă dramatică în engleză,

de inspirație shakespeariană. La Lisabona, va duce o existență obscură, fiind corespondent comercial la mai multe societăți. Cea mai mare parte a operei sale rămâne inedită la moartea sa. Revista „A Águia” îi publică o serie de articole despre noua poezie portugheză (1912), unde aderă la „nostalgism” (*saudosismo*). Iubirea de patrie îl îndeamnă să caute o „altă” patrie, o patrie mitică, ce a existat deja odată cu atâtea cuceriri maritime, dar asupra căreia un destin malefic s-a abătut. Ca o prințesă adormită, această patrie așteaptă salvatorul care o va trezi. Pessoa se va îndepărta apoi de acest curent, pentru a iniția și integra modernismul în Portugalia împreună cu Mário de Sá-Carneiro, José Almada Negreiros și alții. În revista „A Renascença”, va publica „Pausis” (1914), aflat la originea a ceea ce s-a numit „paulismo”, prima etapă a „senzaționismului” (senzaționism cu o singură dimensiune). A doua etapă va fi „intersecționismul” (senzaționism cu două dimensiuni); influența simbolismului francez e depășită și Pessoa își propune să exprime intersecția a două planuri: cel al „senzațiilor aparent venite din exterior” cu acela al „senzațiilor venite din interior”. Efectul de suprapunere căutat și dezarticularea chiar a evidenței percepției sunt ilustrate în poemele din „Ploaie oblică”. Revista „Orpheu” apare la Lisabona în 1915, iar Pessoa este unul dintre directorii ei, decide să rupă cu formele de expresie ale trecutului, arătându-se nonconformist până la scandal. În 1917, revista „Portugal Futurista” publică poeme ale lui Pessoa și „Ultimatum”, manifest futurist a lui Álvaro de Campos. În 1918, apar „Antinous” și „35 de Sonete”, marcate de neliniște metafizică. În 1921, publică „English Poems, I, II, III”. După moartea lui Pessoa, vor apărea „Obras Completas”, începând cu 1942 (I. „Poesias” de Fernando Pessoa; II. „Poesias” de Álvaro de Campos; III. „Poemas” de Alberto Caeiro; IV. „Odes” de Ricardo Reis; V.